

MONIKA HASANI

**KUPTIME TË VEÇANTA GRAMATIKORE DHE STRUKTURA
SPECIFIKE NË POEMËN KËNGËT E MILOSAUT TË JERONIM DE
RADEŠ**

Jeronim de Rada, i cili, në kohën e vet, me talentin dhe risitë e stilit të tij, mahnti deri poetët e studiuesit më të shquar të romantizmit evropian dhe, deri figura si Viktor Hygo, apo La Martinika qenë edhe për studiuesit e letërsisë e të gjuhës shqipe një gurrë e bazë e rëndësishme studimi. Breza të tërë nxënësish kanë përjetuar emocionin dhe mesazhin e fortë që përcjellin “Këngët e Milosaos”; forcën e heroit për të dashuruar jetën, por në të njëjtën kohë, i gatshëm të vdesë si ushtar për mbrojtjen e mëmëdheut.

Shprehja e Milosaos “*Erdhi dita e arbit*” tingëllon burim frymëzimi, krenarie dhe atdhedashurie për shqiptarët e kudondodhur nëpër botë. Në 200-vjetorin e lindjes së poetit tonë të madh, në nder të kësaj figure të shkëlqyer të kombit tonë, po japim disa prej vëzhgimeve në mikrostrukturë të foljes, si kryebërthama e organizimit të fjalisë mbështetur në poemën “Këngët e Milosaos”.

Mendojmë se kjo qasje e mbështetur në analiza të rrafshëve të ndryshme gjuhësore dhe me krahasime dialektore sjell edhe trajtime origjinale, si në lidhje me strukturën ku elementet pozicionohen, ashtu edhe me kuptimet që ato mbartin. Le t’i shohim rast pas rasti:

Mënyra dëftore

Koha e ardhme

- Kuptimi i së ardhmes në poemë realizohet kryesisht me formën e kohës së tashme të mënyrës dëftore: Pas vëdekur tha *na rommi* (kështu do rrojmë edhe ne pas vdekjes). Në katund *vëdes* e para (kam për të vdekur) (kënga XIII). Ëë gare e të birit të Zotit që *vien* nesërith (me kuptimin që do të vij) (kënga VII). Se ti *vije* somenat gjer këtëj unë s’e pandehja, kënga XIX. Ti më *ruan* kalivien e më *laan* të veshura (kënga XX). Më atje *së zgjoniem* nga lulet që tund era (kënga XXX).

- Në shembullin: Ti tek hije e shtëpisë sate nën të huaj po të rrish / që ndër njerëz na *jemi* (*çdo të jemi në mes njerëzve*) kemi të tashme në kuptimin e mirëfilltë së ardhmes.

- Në shembullin: T’ënjëtenbënet e bardhë / di u ndë *pat* të dielën (në do të ketë të dielë), formalisht shfaqet forma supletive e foljes *kam* në të kryerën e thjeshtë, e cila e shoqëruar me lidhëzën kushtore *ndë* i jep kuptimin e një të ardhmeje të së shkuarës.

- Në poemë format e së pakryerës joveprore shfaqen më specifike në lidhje me kuptimet e tyre. Ka raste kur formalisht shfaqen si joveprore, por

kuptimisht në strukturën e shqipes së sotme dalin si veprorë. Kënga 1: *ronej* në Temp e moçme; Kënga 4: që këshen më *pleksënej*, mos njeri *shkonej* etj.

- Ka raste, kur formalisht kemi shprehjen e së tashmes joveprorë, por kuptimisht del një e tashme me kuptim të përgjithësuar në kuadrin e formulave popullore. Këtë e thekson dhe dativi etik që e shoqëron atë p.sh.:

E te bota na *garronen* shokët e vëllezërit. *Leghen* djalë (kënga X, f. 42).

- Format e kohës së tashme dëftore dhe të së ardhmes dëftore, që dalin pa ndryshime në temë e mbaresë, kuptimisht realizojnë kushtoren e cila nuk gjendet formalisht në tekstin e Milosaos p.sh.: Se ti më merr ti ku më *çon*;

- E tashmja arbërisht ose trajta analitike e së tashmes (e tipit jam + lidhëza e + folje në kohën e tashme) shfaqet në shembullin: *Ç'është ikën* si ajëri? Kënga VI, ku struktura paraqet nuanca të aspektit të vazhdimësisë. E veçanta e saj është elipsa. Nuanca të tilla në shqipen e sotme i shprehin strukturat e së tashmes dëftore + pjesëzën po, ose vetë përcjellorja. Në fakt në shembullin e përdorur nga De Rada lidhëza bashkërenditëse e mungon si pasojë e kontraktimit (në prani të zanoreve të tjera) dhe folja *ikën* shpreh veprimin themelor në kohën e tashme, një veprim të zgjatur me kuptimin *po vij, jam duke ardhur* i cili është i ngjashëm nga forma dhe krejt i njëjtë nga kuptimi me ato të së folmeve arbëreshe. Kjo e tashme i përshtatet situatës, kur veprimi realizohet dhe del kryesisht në dialogë.

- Në shembullin: *Ç'ë së prita*, por u nisa? / *Ardhur kisha* me uratën, shfaqet një formë e përmbysur, në të cilën folja ndihmëse *kam* del pas pjesores. Kjo formë e përmbysur formalisht del si format e së ardhmes dëftore, por kuptimisht realizon kushtoren.

- Shembulli: *Lumi u*, më thoi mali! është rast i shprehjes së dëshirores në struktura specifike, të cilat jo domosdoshmërisht e kanë foljen përbërëse në dëshirore, sidomos në ligjërimin e shkujdesur.

Mënyra lidhore

- Mënyrat lidhore përdoret edhe për të dhënë shprehje të mënyrës urdhërore në strukturë me folje të tjera si ato modale, apo dhe të tjera (lutje, përgjërim etj.). Gjithë të thonë *ti ruana* (kënga XV).

- Në shembullin e vjelë: Me këtë mot të bëje finjën / Duart si *më t'u nkuqtin!* (kënga XIV), vëmë re se folja është formalisht në lidhore, por kuptimisht e shprehur në strukturë, del me kuptimin e së kryerës habitore. Në temë është mjaft interesante, pasi mendojmë se ruan shenjat e një sintagme parafjalore të përngjitur, natyrisht me rënie fonetike (*në të kuq*).

- Në tekstin e Milosaos shfaqet një rast i tillë: *Priftëra janë të na martojnë*, interpretimi i së cilit do të ishte:

Priftëra *janë për të na martuar* / me na martue. Siç shihet format e paskajores: janë për të na martue / me na martue (këtë detyrë kanë), të cilat sot

japin nuancat e domosdoshmërisë, në poemë, këtu realizohen me foljen jam + lidhore.

Mënyrat habitore

Në vepër nuk shfaqet e kristalizuar, por kuptimet e saj jepen semantikisht me mjete të tjera gjuhësore, në tekstin e De Radës nuk gjejmë shfaqje formale të kësaj mënyre, por gjejmë shfaqje të strukturave prej nga mund të ketë dalë.

- Nuancat e habitës janë markuar formalisht dhe semantikisht nga elementi *-ith*, i cili në disa folje shërben si një mjet i veçantë gramatikor me karakter stilistik dhe jo si një prapashtesë zvogëlimi e përkëdhelie. Krahaso: Dielli që dihet vashës i *qeshënith* (kënga XI) (po i qeshka). Shkon e jëma e *klanit* (kënga XXIII) (e qaka). E rriti ajo zonjë, atë *kish gharruarith*, (paska harruar).

Ky element, tek “Këngët e Milosaos”, në ndryshim edhe nga sa trajtohen në GASH, shfaqet bashkëngjitur pranë disa prej pjesëve të ligjëratës, jo vetëm me nuanca zvogëluese e përkëdhelëse, por edhe me nuanca të tjera semantike si p.sh. tek:

1. **Emrat**, ku shfaqen njëkohësisht nuanca semantike dhe modale të zvogëlimit dhe përkëdhelisë p.sh.: Uli *kriethit*, me ulla *e qumështin*, m’i ngriti *xerkëthin*, më këputi *gjumëthin*, bëmë *këshetëthin*;

2. **Mbiemrat**, ku vihen re nuanca stilistike përkëdhelëse: Me këshen të *pjeksurith* / *shpjeksurith*, vatte trimi i *nisurith* (i rrëmbyer), gjunë e *zbuluarith*;

3. **Ndajfoljet**, ku vihet re se ky element shfaqet edhe si një mjet sintetik që jep nuanca të shkallëzimit të ndajfoljes: Me një dorë *ngrëjturith* (krahaso *ngrëjturzë*), me sielltpërparanith (sa më afër, më afër), rri vetëmith (krahaso - rri fare vetëm), *vejimafërith* (krahaso- shumë afër).

Sikurse vihet re nga përdorimet kjo prapashtesë, sikurse edhe prapashtesa tjetër zvogëluese *-z*, e shfaq qartë karakterin e saj përkëdhelës apo zvogëlues tek emrat e mbiemrat, por edhe si mjet sintetik i shkallës tek ndajfoljet.

Tek folja këtë element në poemë e gjejmë në këto përdorime:

- Në kohën e tashme kryesisht në vetën e tretë njëjës, në formën joveprore, p.sh.: mbi shtrat na *vemënith* (kënga V), çehren më i *shuan-ith*, gjumi mua më *ljodhën-ith* (kënga VIII), dielli që dihet vashës i *qeshënith*, noerit më *bienith* (kënga XI), vera më e *magjepsënith* (kënga XXVI), shkon e jëma e *klanith* (kënga XXIII) bushtërën njerë të *kanith* (kënga XXVII).

- Në kohën e pakryer të mënyrës dëftore p.sh.: *gjidhëtith* (zgjidhte) nga një tuf re, *zilepsënith*, *kurmin t’imfiantaksënith* (*shëmbëllen*) (kënga XI).

- Në të kryerën e thjeshtë të veprës: Vashës lot i *ranith*, kurmi i vet i *qeshënith* (kënga XXII).

- Në pjesore: *vdekur-ith*, *garruam-ith*, *përljipur-ith*, *ngrëitur-ith*

Në përdorimin pranë foljes, vihen re ndryshime në kuptimin që ky element përcjell. Kështu foljet e pajisura me *-ith*, përgjithësisht shfaqen për të shprehur nuancat e habitores dhe në ndonjë rast edhe të dëshirores.

Krahaso: Dielli që dihet vashës i *qeshënith* (po i qeshka). Shkon e jëma e *klanith* (e qaka). E rriti ajo zonjë, atë *kish gharruarith* (paska harruar).

➤ Nuanca të habitores në poemë shënohen edhe me anë të prapashitesës –z-/zë, e cila gjëllin dendur në çamërisht, si e tillë edhe sot p.sh.: Etjen më i *shuan-iz*. (*ishuaka*).

Nga përqasja e korpusit foljor të De Radës jo vetëm me standardin e sotëm, por edhe me dy dialektet e gjuhës shqipe mund të themi se dallohen forma të vjetra të strukturës valentore të këtyre foljeve, mjaft prej së cilave ende funksionale edhe në shqipen e sotme.

Prof. M. Mandalà, në promovimin e monografisë tij në lidhje me veprën e Lekë Matrëngës është shprehur se, veprat e korpusit arbëresh kanë pasur mjaft interpretime të gabuara, të cilat kanë ardhur nga moskuptimi i strukturës dhe kuptimeve që ka përcjellë ajo, varësisht llojit të tekstit dhe stilit jo vetëm individual, por edhe variantit dialektor të përdorur. Shpresojmë që analiza të tilla, të strukturës së realizimit sintaksor, morfologjik dhe semantik të foljes, si kryebërthama e organizimit të fjalisë, të kenë dhënë një pasqyrë të qartë, në të cilën mund të mbështeten mësuesit e studiues, jo vetëm në deshifrimin e rrafshit neutral, por dhe atij figurativ.

BIBLIOGRAFI

- A. Kostallari, *Kompozitat dëshirore dhe urdhërore të shqipes*, në “Studime mbi leksikon e mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe”, I, Tiranë 1972.
- E. Çabej, *Për historinë e strukturës dialektore të shqipes*, në “Dialektologjia shqiptare”, II, Tiranë, 1974.
- E. Likaj, *Format analitike në gjuhën shqipe*, 1977.
- E. Likaj, *Format analitike në gjuhën shqipe*, SF, 1978/3.
- E. Likaj, *Mbi zhvillimin e disa formave gramatikore*, SF, 1977/4.
- E. Likaj, *Morfologjia e shqipes standarde dhe zhvillime të reja*, Buletini Shkencor, nr. 1, Universiteti Planetar i Tiranës, Nëntor, 2010.
- J. De Rada, *I Canti di Milosao*, Përgatiti për botim Giuseppe Gradilone, Firenze, 1964.
- J. De Rada, *Kangë të Milosaut*, Përgatiti për botim Jup Kastrati, Ndërmarrja Shtetërore e Botimeve, Tiranë, 1965.
- J. De Rada, *Këngët e Milosaos*, Përgatiti për botim Gjergj Zhej, AlbaPrim, Tiranë.
- J. De Rada, *Poesie Albanesi nel Secolo XV*. “Canti di Milosao, Filio del Despota di Scutari”, Napoli, 1836.
- J. Gjinari, *Dialektet e shqipes*, Tiranë, 1988.
- J. Gjinari, *Ndërtime me folje që tregojnë fillimin e veprimit në të folmet arbëreshe të Italisë*, në SF, 3, 1975, f. 121-134.
- J. Gjinari; Gj. Shkurtaj, *Dialektologjia*, SHBLU, Tiranë, 2009.
- K. Topalli, *Sistemi Foljor i Gjuhës Shqipe*, Plejad, Tiranë, 2010.
- R. Memushaj, *Rreth lëvizjeve në sistemin foljor të shqipes*, Tiranë, 1996.
- Sh. Demiraj, *Kuptimet e kohëve të mënyrës dëftore në gjuhën shqipe*, SF, Tiranë, 1971/4.
- Sh. Demiraj, *Morfologjia e gjuhës shqipe*, II, Tiranë, 1963.